

Людміла Васюковіч
Віцебск

Лінгвадыдактычны статус вучэбнага тэксту

Тэрмін *вучэбны тэкст* на сённяшні дзень не мае сталага, агульнапрынятага вызначэння, пра што сведчыць адсутнасць дэфініцыі ў педагагічных энцыклапедыях, слоўніках, даведніках. Звычайна тэрмін трактуецца празмерна шырока як *зыходнае паведамленне, якое ўтрымлівае логіка-смантычную інфармацыю і арганізавана паводле прынцыпу аптымальнай насычанасці сродкамі, прызначанымі для вывучэння*¹. Паказальныя ў гэтым плане спробы беспадстаўна атаясамліваць характарыстыкі вучэбнага тэксту і падручніка (працы Зюева Д. Д.), частотныя выпадкі ўжывання тэрміна без вылучэння істотных адзнак адзінкі (С. К. Фаломкіна, Н. А. Храмава). На фоне разнародных падыходаў застаецца неакрэсленым лінгвадыдактычны статус адзінкі, што неабходна для выяўлення спецыфікі вучэбнага тэксту ў параўнанні з агульным паняццем тэкст. Лінгвадыдактычны статус адзінкі дасць мажлівасць трактаваць вучэбны тэкст як інструмент навучання, як складнік пазнавальна-камунікатыўнай дзейнасці.

Як вядома, працэс навучання мове непасрэдна абумоўлены ўзроўнем лінгвістычных дасягненняў. Гэтая ўзаемазалежнасць выразна праяўляецца ў радыкальнай змене поглядаў на тэкст: ад успрымання яго як выключна лінгвістычнай каштоўнасці да прызнання неабходным элементам, зыходнай “малекулай” камунікатыўнага акта. Пакуль

¹ Н. В. Витт, *Характеристика учебного текста и задания к нему*, Москва 1986, с. 49.

у мовознаўстве ўладарыла традыцыйная граматыка, у методыцы была прынята канцэпцыя навучання мове як лінейнай сістэме ад самага нізкага яруса (гука) да найвышэйшага (сказа). Асэнсаванне мовы як сродку зносін, яе функцыянальных магчымасцей у працэсе выкарыстання замацавала пазіцыі камунікатыўнай лінгвістыкі, пазней – камунікатыўнага аспекту ў выкладанні. Сучасны ўзровень развіцця методыкі пазначаны сінтэзам кагнітыўнага і камунікатыўнага падыходаў да моўных з’яў.

Тэкст як структурна-семантычнае аб’яднанне не можа замыкацца ў межах самаізаляванай лінгвістыкі. Створаны пэўным аўтарам, надзелены канкрэтнай задачай, ён прызначаны быць задзейнічаным у пэўнай камунікатыўнай сітуацыі, якая ўяўляе сабой *комплекс умоў для функцыянавання тэксту*². Ва ўмовах пазнавальнай дзейнасці камунікатыўныя атрыбуты адзінкі пры гэтым выступаюць на першы план: тэкст мае дыдактычныя задачы, запраграмаваны на перадачу пэўнай інфармацыі, выступае асновай для рэалізацыі маўленчых намераў суб’ектаў навучання. Пры гэтым вызначальнымі, асноўнымі адзнакамі выступаюць не звязнасць, цэласнасць, завершанасць і інш. – гэтыя рысы застаюцца ў спадчыну з лінгвістычнага ўзроўню. *Галоўным, канстытутыўным для тэксту фактарам*, – піша І. В. Арнольд, – *з’яўляецца яго камунікатыўнае прызначэнне*³.

Прызнанне камунікатыўнага прызначэння тэксту стала рэальным, дзякуючы навуковым здабыткам камунікатыўнай лінгвістыкі. Прынцып выкладання мовы як працэсу навучання маўленчай дзейнасці вымушае звярнуцца да мадэлі камунікатыўнага акта, паколькі *тэкст – феномен, які не можа быць растлумачаны па-за камунікацыяй, па-за функцыянальнымі задачамі, мэтамі і сферай зносін*⁴.

Паспрабуем спрацаваць характар тэксту на працэс навучання мове, які ў кантэксце пазнавальна-камунікатыўнага падыходу можна разглядаць як вучэбную камунікацыю з наборам класічных кампанентаў: адрасант – тэкст – адрасат. Прааналізуем кампаненты з улікам статусу і асаблівасцей дзейнасці, у якой раскрываецца камунікатыўнае прызначэнне кожнага з іх. Характарыстыка дзейна-

² А. Э. Бабайлова, *Текст как предмет, средство и объект коммуникации при обучении неродному языку*, Саратов 1997, с. 66.

³ И. В. Арнольд, *О понимании термина «текст» в стилистике декодирования*, [в:] *Стилистика художественной речи*, Ленинград 1980, с. 8.

⁴ М. Н. Кожина, *Об отношении стилистики к лингвистике текста*, [в:] *Функциональный стиль научной прозы*, Москва 1990, с. 5.

спі (знешняй і ўнутранай) удзельнікаў камунікатыўнага акта становіцца тым рубяжом, што дае падставу размяжоўваць лінгвістычную і камунікатыўную сутнасць тэксту: *У тым, што камунікатыўны прынцып даследавання тэксту выкарыстоўвае паняцце камунікатыўнай дзейнасці, заключаецца істотнае адрозненне данага прынцыпу ад падыходу, які зводзіць заканамернасці арганізацыі тэксту да актуалізацыі сістэмы мовы, ажыццяўляецца як бы самастойна, незалежна ад дзейнасці чалавека*⁵.

Аб'ектываваная, матэрыяльная “абалонка” камунікатыўнага акта дазваляе выдзеліць у ім традыцыйны трохвугольнік: *аўтар – тэкст – адрасат*. Кожны з названых кампанентаў становіцца самадастатковым і неабходным звязом працэсу зносін. Натуральна, што кожны з іх у кантэксце вучэбнай дзейнасці атрымлівае камунікатыўнае напаўненне. Звернемся да такога элемента камунікатыўнага акта, як **тэкст**. Перш за ўсё вылучым яго сутнасныя адзнакі:

- тэкст характарызуецца тэматычным зместам і сэнсавай завершанасцю;
- тэкст мае лінгвістычны аспект, сваё моўнае выражэнне;
- тэкст стылістычна арганізаваны. Без уліку стылістычных параметраў тэкст – адзінка, узятая па-за спецыфікай яе функцыянавання;
- тэкст вырашае пэўную камунікатыўную задачу (інфармаваць, уздзеінічаць, выклікаць зваротную рэакцыю, быць асновай для інтэрпрэтацыі чужога або стварэння ўласнага выказвання);
- тэкст рэалізуе канкрэтны камунікатыўны намер, устаноўкі аўтара;
- вучэбны тэкст прызначаны для арганізацыі пазнавальнай дзейнасці.

Як сцвярджае Г. В. Калшанскі, *камунікацыя ўяўляе сабой адну з формаў чалавечай дзейнасці і сама па сабе непарыўна звязана з псіхалагічнымі, сацыяльнымі і культурнымі дэтэрмінантамі чалавечых паводзін. Асноватворныя рысы арганізацыі тэксту не могуць быць раскрыты без звароту да дзейнасці як родавай катэгорыі*⁶.

Пазіцыі даследчыкаў у ацэнцы тэксту як адзінкі пазнавальнай дзейнасці ўмоўна можна падзяліць на дзве групы. Адны вучоныя асэнсоўваюць тэкст як вынік дзейнасці, другія – як працэс. У першым выпадку тэкст, маючы статус *маўленчай аперацыі* (А. А. Лявонцьеў),

⁵ Е. В. Сидоров, *Коммуникативный принцип исследования текста*, «Известия АН СССР», СЛЯ 1986, т. 45, № 5, с. 426.

⁶ Г. В. Колшанский, *Объективная картина мира в познании и языке*, Москва 1990, с. 23.

трактуецца як *інструмент і прадукт пазнавальна-камунікатыўнай дзейнасці*⁷. Пры іншым падыходзе тэкст усведамляецца як працэс, у якім само стварэнне тэксту падпарадкоўваецца камунікатыўным задачам. Аб'ядноўвае гэтыя два падыходы ўключэнне ў працэс камунікацыі дзейнасці суб'ектаў – аўтара і адрасата. Тэкст у сваім камунікатыўным прызначэнні з'яўляецца асновай, сэнсавым цэнтрам, які апасродкуе, знітоўвае ўдзельнікаў маўленчага акта. Ён выступае камунікатыўна-пазнавальнай адзінкай, у межах якой адбываецца ўзаемадзеянне суб'ектаў вучэбнай дзейнасці.

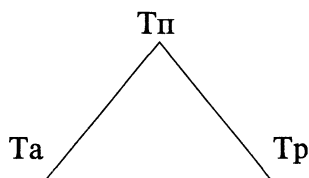
Вяўляючы функцыянальную вагу састаўных элементаў вучэбнай камунікацыі, варта вызначыць першаснасць кампанентаў у камунікатыўнай прасторы. Гэтага вымагае адрознасць падыходаў, адлюстраваных у навуковых працах па тэорыі тэксту. Тэкст ацэньваецца даследчыкамі то як *цэнтральнае звязно камунікацыі* (Я. В. Сідараў), то як *толькі адно, далёка не цэнтральнае звязно* (Я. Ф. Тарасаў), то як *сярэдняе звязно ланцужка* (І. М. Калегаева). Думаецца, зрухі ў прасторавым статусе тэксту (сярэдняе – цэнтральнае – далёка не цэнтральнае звязно) не выглядаюць супярэчлівымі. Іх можна растлумачыць наступным чынам: тэкст разглядаецца, ацэньваецца з пазіцый розных удзельнікаў камунікатыўнага акта. Так, з пазіцыі аўтара тэкст успрымаецца як канчатковы вынік, запланаваны прадукт маўленчай дзейнасці, у якім рэалізаваўся намер складальніка. У гэтым выпадку тэкст завяршае маўленчы ланцужок, паколькі рэалізуе задачы стваральніка і выступае формай увасаблення акта камунікацыі.

Ва ўмовах вучэбных зносін тэкст – аб'ект камунікатыўна-пазнавальнай дзейнасці, які заключае інфармацыю, прызначаную для засваення. Ён становіцца адпраўным пунктам, асновай для стварэння новых варыяцый адзінкі. З пазіцый адрасата тэкст можа разглядацца і як *умова мысліцельнай дзейнасці* (С. Л. Рубінштэйн). У такім выпадку тэкст як аб'ект асэнсавання і інтэрпрэтацыі займае цэнтральнае становішча сярод элементаў камунікатыўнага акта. Ва ўмовах вучэбнай камунікацыі праца з тэкстам набывае дыдактычную каштоўнасць і метадычную скіраванасць, становіцца базай для фарміравання ўмення ўспрымаць чужы тэкст і ствараць уласны. Значыць, тэкст выступае і як кампанент, састаўная і неабходная частка, і як умова, пасрэднік маўленчай камунікацыі. Характар дзейнасці па інтэрпрэтацыі і ства-

⁷ А. Г. Баранов, *Функционально-прагматическая концепция текста*, Ростов-на-Дону 1993, с. 3.

рэнні адзінкі залежыць ад намераў суб'ектаў, пры гэтым тэкст выступае як абавязковы (зыходны або цэнтральны) элемент камунікатыўнага акта.

У працэсе пазнавальнай камунікацыі па прычыне разнастайнасці вучэбных задач і ўмоў, у якіх адбываецца камунікатыўны акт, тэкст не можа ўспрымацца і трактавацца ізалявана. Ён павінен *абавязкова забяспечваць узаемаразуменне, паколькі зносіны маюць сваёй перадумовай рух думкі паміж камунікантамі*⁸. Вынік гэтага ўзаемадачыннення дыферэнцыруецца ў залежнасці ад ступені адэкватнай (неадэкватнай) інтэрпрэтацыі аўтарскай задумы, ідэі твора, паколькі *факт жыцця тэксту, г.зн. яго сапраўдная сутнасць, заўсёды развіваецца на мяжы двух успрыманняў, двух суб'ектаў*⁹. Нават пры нязначным вар'іраванні зыходнай ідэі рэальныя тэксты інтэрпрэтатараў будуць арыгінальнымі, адрознымі паводле расстаноўкі сэнсавых акцэнтаў, семантычных – у параўнанні з аўтарскім тэкстам – прырашчэнняў, дапаўненняў або страт і, безумоўна, па сваім славесным вырашэнні. Цікава, што псіхалінгвістыка, у якой на першае месца выступаюць узаемаадносіны тэксту і рэцыпіента, карыстаецца паняццем *праекцыя тэксту* (М. А. Рубакін), якая падразумявае сістэму ўяўленняў (сэнсаў), што фарміруюцца ў чытача пры ўзаемадзеянні яго з тэкстам. Такім чынам, неаднародны характар тэксту (*аўтарскі – патэнцыяльны – рэальны*) абумоўлівае семантычныя зрухі ў напрамку ад чужога бачання да ўласнай праекцыі адзінкі:

дзе Та – аўтарскі, Тп – патэнцыяльны, Тр – рэальны тэкст.

Аналіз камунікатыўнага акта як складанага і поліфункцыянальнага ўтварэння нельга правесці без яго базавых кампанентаў – аўтара і адрасата, якія забяспечваюць неабходныя ўмовы стварэння і функцыянавання тэксту. Наяўнасць суб'ектаў тлумачыцца прыродай

⁸ Г. В. Колшанский, *Объективная картина мира в познании и языке*, Москва 1990, с. 87.

⁹ М. М. Бахтин, *Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках*, [в:] *Русская словесность*, Москва 1997, с. 229.

маўленчай дзейнасці, якая мае камунікатыўны характар. Па гэтай жа прычыне тэкст як адзінка камунікатыўнага плана запраграмаваны на дыялог паміж стваральнікам і адрасатам. Паколькі тэкст становіцца матэрыяльным носбітам сэнсу толькі ў працэсе чалавечай дзейнасці, разгледзім *дзеінасць аўтара ў кантэксце камунікатыўнага акта*.

Калі ранжыраваць удзельнікаў з пазіцыі ініцыятыўнасці дзеяння, то вядучая роля належыць аўтару. Менавіта з яго мэтаўстаноўкі пачынае рэалізоўвацца задача камунікатыўнага акта. Суб'ект выступае першаснай асобай, якая стаіць ля вытокаў стварэння выказвання, задае праграму будучай дзейнасці адрасата як інтэрпрэтатара тэксту. Дзейнасць аўтара ў пэўнай ступені мае прадпісальны характар. З'яўляючыся ініцыятарам камунікатыўнага акта, аўтар выступае адначасова “заканадаўцам” у сістэме асноўных паказчыкаў тэксту. Змястоўнасць, глыбіня, каштоўнасць створанага залежаць ад таго, што аўтар *уmee рабіць з мовай*.

Асноўныя параметры, характарыстыкі тэксту абумоўлены лінгвістычнай і камунікатыўнай кампетэнцыяй стваральніка, наяўнай у яго свядомасці моўнай карціны свету, тэзаўрусам, сістэмай ведаў і ўяўленняў аб Сусвеце. Безумоўна, адрасат, валодаючы больш багатымі магчымасцямі, можа кампенсавальне недахопы аўтарскага тэксту праз належны ўзровень інтэрпрэтацыі, праз стварэнне ўласнага дасканаллага варыянта, аднак зыходныя параметры маўленчага твора маюць выключнае значэнне для адэкватнага ўзаемадзеяння суб'ектаў, скарачэння “сэнсавай дыстанцыі” паміж камунікантамі.

Дзейнасць камунікантаў вызначаецца рознааспектнасцю. Дзейнасць аўтара скіравана на выніковы прадукт – тэкст, успрыманне і асэнсаванне якога становіцца зыходнай ступенькай працы інтэрпрэтатара. Рознаскіраванасць дзеянняў у межах камунікатыўнага акта тлумачыцца характарам пераўтварэнняў стваральніка ад *думкі да тэксту* і дзеянняў рэцыпіента ад *тэксту да думкі* (В. Л. Каменская).

Стварэнне тэксту ёсць працэс асобасны. У сувязі з гэтым патрабуе ўдакладнення мэтавы кампанент у дзейнасці аўтара. Як лічыць А. Э. Бабайлава, *галоўная мэта аўтара тэксту – быць адэкватна зразуметым адрасатам*¹⁰. Магчыма, гэтае меркаванне найперш суадносіцца з сутнасцю вучэбнай камунікацыі. Наўрад ці толькі утылітарную задачу ставіць аўтар навуковага тэксту, галоўнае для якога

¹⁰ А. Э. Бабайлова, *Текст как предмет, средство и объект коммуникации при обучении неродному языку*, Саратов 1997, с. 69.

– уласнае бачанне праблемы. Тым больш аўтар мастацкага тэксту, для якога вобраз адрасата разнастайны і рознааблічны.

Паколькі *тэкст не існуе па-за яго ўспрыманням* (А. А. Лявонцьеў), нельга выключыць з камунікатыўнага акта такі кампанент, як адрасат. Адчужэнне тэксту ад аднаго з суб'ектаў парушыла б дыялагічны ланцужок. Цэласнасць камунікатыўнага акта трымаецца на тым, што тэкст факсіруе дзейнасць абодвух суб'ектаў, выступае асновай для іх зносін. *Дзейнасць адрасата* як аднаго з камунікантаў характарызуецца наступнымі момантамі:

1) гэта неад'емны кампанент тэкставай дзейнасці, запраграмаваны самой прыродай камунікацыі, якая ўбірае *ўяўленне аб тэксце як знаку, г.зн. адзінцы, якая, паводле азначэння, прадугледжвае наяўнасць інтэрпрэтатара*¹¹. Дзейнасць інтэрпрэтатара мае актыўны, мэтанакіраваны, канструктыўны характар;

2) дзейнасць адрасата, хаця і носіць вытворны характар (другасныя тэксты ствараюцца на аснове зыходнага), не выключае, а падразумвае творчасць у працэсе інтэрпрэтацыі. *Мноства тэкстаў у кожным тэксце* (Ю. М. Лотман) тлумачыцца адрознасцю маўленчых магчымасцей індывідуумаў, кожны з якіх – нават пры сходным алгарытме працы – выбудоўвае сваё бачанне прачытанага;

3) дзейнасць рэцыпіента, адштурхоўваючыся ад зыходнага тэксту, заўсёды будзе насіць індывідуальны характар. Асобасныя камунікатыўныя якасці адрасатаў ніколі не супадаюць, што і прыводзіць да сэнсавых і вербальных розначытанняў;

4) дзеянні адрасата, скіраваныя на тэкст, – працэс двухбаковы. Праца з тэкстам – гэта дыялог, паколькі не толькі адрасат, але і сам тэкст выклікаюць у падрыхтаванага чытача жаданне згадзіцца або запярэчыць аўтару. Тэкст праграмуе, актывізуе дзейнасць адрасата. Узровень гэтага ўзаемадзеяння залежыць ад ступені развіцця тэкставых уменняў, інтэлектуальных здольнасцей.

Прааналізаваўшы асобныя кампаненты камунікатыўнага акта (тэкст, аўтар, адрасат), лагічна звесці іх у адзіную мадэль, элементы якой мысляцца як пастаянныя, аксіяматычныя і дэманструюць узаема сувязь, залежнасць ад характару састаўных. Сучасныя мадэлі камунікатыўнага акта вызначаюцца або ў межах абавязковай дыяды чытач – тэкст, або ў рэчышчы шматкампанентнай гарызантальнай схемы

¹¹ Т. М. Дридзе, *Интерпретационные характеристики и классификация текстов*, [в:] *Смысловое восприятие речевого сообщения*, Москва 1976, с. 37.

аўтар – *моўныя сродкі (мова)* – *тэкст* – *чытач*¹². Мінімальнае двухчленнасьць мадэлі можа павялічвацца або за кошт увядзеньня прагматычных паняцяў – прадмет камунікацыі, камунікатыўная ўстаноўка, або за кошт разуменьня неадназначнасьці, шматфактарнасьці такога элемента, як тэкст. Асэнсоўваючы шматузроўневую сутнасьць адзінкі, мы ўвялі паняцці *аўтарскі тэкст*, *патэнцыяльны* (у пэўнай ступені ідэальны) *тэкст*, *рэальны тэкст*. Тэкст бачыцца нам у дзвюх патэнцыяльных “іпастасях”: член камунікатыўнага ланцужка (мікрааб’ект) і кампанент пазнавальнай сістэмы (макрааб’ект), адзінка зносін, адзінка вучэбнай камунікацыі.

Уяўляецца неабходным этап нарошчвання камунікатыўнага ланцужка за кошт увядзеньня такога суб’екта, як асоба настаўніка, які выступае не толькі як удзельнік, але і арганізатар тэкставай дзейнасьці на ўроку. Менавіта моўная і камунікатыўная кампетэнцыя настаўніка, яго сістэма працы, кіруючая, вызначальная роля аказваюць уздзеянне на характар інтэрпрэтацыі і, шырэй, дзейнасьці адрасата (вучня). Роля настаўніка як суб’екта камунікацыі можа ўзрастаць, беручы на сябе нават некаторыя функцыі асобы аўтара, замяшчаючы яго, або змяшпаца, мінімізавацца, асабліва з прычыны фарміравання навыкаў самастойнай працы з тэкстам або з прычыны развітасці моўнай карціны свету вучня.

Такім чынам, лінгвадыдактычны статус вучэбнага тэксту абумоўлены характарам і дыдактычнымі задачамі пазнавальнай дзейнасьці. Ва ўмовах вучэбных зносін тэкст – аб’ект камунікатыўна-пазнавальнай дзейнасьці, які заключае інфармацыю, прызначаную для засваення. Ён становіцца адпраўным пунктам, асновай для стварэння новых варыяцый адзінкі. З пазіцый адрасата тэкст можа разглядацца і як умова пазнавальнай дзейнасьці. У такім выпадку тэкст як аб’ект асэнсавання і інтэрпрэтацыі займае цэнтральнае становішча сярод элементаў камунікатыўнага акта.

У працэсе вучэбнай камунікацыі тэкст забяспечвае ўзаемаразуменне паміж камунікантамі. Вынік гэтага ўзаемадзеяння дыферэнцуецца ў залежнасці ад ступені адэкватнай (неадэкватнай) інтэрпрэтацыі аўтарскай задумы, ідэі твора. Адпаведна тэкст у аўтарскім варыянце (*аўтарскі тэкст*) – тэкст, у ідэале адпаведны аўтарскай задуме (*патэнцыяльны*), і тэкст ва ўспрыманні адрасата (-аў) (*рэальны тэкст*) – у нейкай ступені розныя адзінкі пры намеры максімальна наблізіцца да задумы стваральніка.

¹² *Диалектика текста*, Отв. ред. А. И. Варшавская, Санкт-Петербург 1999, с. 6.

Нават пры нязначным вар'іраванні зыходнай ідэі рэальныя тэксты інтэрпрэтатараў будучь арыгінальнымі, адрознымі паводле расстаноўкі сэнсавых акцэнтаў, семантычных – у параўнанні з аўтарскім тэкстам – прырашчэнняў, дапаўненняў або страт і, безумоўна, па сваім славесным вырашэнні. Неаднародны характар вучэбнага тэксту (у нашым разуменні, *аўтарскі – патэнцыяльны – рэальны*) абумоўлівае семантычныя зрухі ў напрамку ад чужога бачання да ўласнай праекцыі.

Лінгвадыдактычны статус вучэбнага тэксту акрэсліваецца наступнымі характарыстыкамі:

- носьбіт вучэбнай інфармацыі, структураванай і аформленай у адпаведнасці з задачамі і месцам моўнай адукацыі;
- сродак перадачы вучэбнай інфармацыі, прызначанай для разумення і засваення вучнямі, для фарміравання моўных і маўленчых уменняў і навыкаў;
- пасрэднік паміж адрасантам (аўтарам, настаўнікам) і адрасатам ва ўмовах вучэбнай камунікацыі, які ў аптымальнай форме ўтрымлівае праграму дзейнасці па спасціжэнні зместу і формы адзінкі;
- аснова для выпрацоўкі агульнавучэбных інтэлектуальных уменняў, для фарміравання навыкаў тэкставай дзейнасці.

S U M M A R Y

The objective of the article is to define lingvodidactic characteristics of a training text. The author analyses the components of training communication, the basic of which is a text. The participants of the cognitive activity consider the text to be a source of information to be learnt, and a starting point to create variants, projections of future statements. The heterogeneous character of a training text makes the author come to the conclusion about the necessity to distinguish the original text, a potential one (authentic to the author's) and a real one, created by the students while they are working with the text.